

БУРА Х. В.

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ СУБСТРАТНОГО ВПЛИВУ НА ГЕНЕЗУ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Розглянуті етапи еволюції англійської мови і можливості субстратних впливів на її формування.

Ключові слова: еволюція англійської мови, субстратний вплив.

Рассмотрены этапы эволюции английского языка и возможности субстратного влияния на его формирование.

Ключевые слова: эволюция английского языка, субстратное влияние.

The article focuses on the stages of the English language evolution and the possibility of the substrata influence on its formation.

Key words: evolution of the English language, the substrata influence.

Актуальність дослідження. Походження англійської мови в цілому і роль окремих субстратних, адстратних та суперстратних компонентів у її формуванні досі є суперечливими питаннями. Деякі можливі субстратні впливи англійська мова могла принести ще з континенту, де індоєвропейські прибульці, а саме протогерманські племена, нашаровувалися на своїх попередників, етномовна належність яких досі не визначена.

Новизна дослідження. Уперше узагальнено сучасний стан теоретичних відомостей щодо проблеми походження англійської мови, зокрема в аспекті можливих субстратних впливів на процес її формування.

Об'єкт дослідження – сукупність сучасних наукових свідчень, ідей та гіпотез про шляхи формування англійської мови.

Предмет дослідження – інформація щодо всіх можливих субстратних впливів на формування специфіки англійської мови.

Мета дослідження – комплексне лінгвістичне узагальнення та критика гіпотез щодо впливу субстратних чинників на витворення англійської мови.

Для осмислення формування англійської мови необхідно враховувати можливий субстратний вплив інших, доіндоєвропейських мов іще на прагерманську мову, внаслідок чого англійська мова могла успадкувати частину своїх субстратних рис та лексичних елементів іще з періоду своєї континентальної доісторії.

Припущення про вірогідність субстратного впливу на виділення германської групи мов з-посеред інших індоєвропейських викликав уже перший германський пересув приголосних (закон Я. Грімма), який став визначальною фонетичною рисою мов цієї групи порівняно з іншими групами споріднених мов. Субстратний вплив деякі дослідники вважають причиною і другого, верхньонімецького пересуву приголосних.

На фонетичних особливостях германських мов, що могли виникнути під впливом субстрату, зосередився А. Мее у відомій книжці, який звернув увагу на деяку подібність процесів звукових змін у германських, кельтських і вірменській мовах (в останній визнають кавказький субстрат, тоді як генеалогічна належність субстратного матеріалу германських і кельтських мов надійно не ідентифікована). Дослідник відзначає велику віддаленість структурного типу англійської мови від реконструйованої праіндоєвропейської мови (йдеться передусім про втрату цілої системи індоєвропейських флексій) [1].

Серед перших дослідників проблеми доіндоєвропейського субстрату в германських мовах був З. Файст. На думку дослідника, дія субстрату виявилася передусім на рівні лексики (близько третини словникового складу германських мов дослідник вважав лексикою доіндоєвропейського субстратного походження) і морфології (згідно з його поглядами, спрощення системи праіндоєвропейських флексій у прагерманській мові відбулося під субстратним впливом) [2], пор. рецензію І. В. Шаровольського [3].

Відомо, що спрощення будь-якого мовного рівня нерідко виступає результатом контактів мови з іншою мовою (В. М. Чекман; пор. простоту креольських мов). Не можна виключати й того, що на формування мов германської групи (як і пізніше англійської) вплинув передісторичний контакт із якимись іншими індоєвропейськими, а не доіндоєвропейськими мовами.

Сучасний германіст Р. Майлхаммер зосереджується на можливих граматичних свідченнях про давній субстрат германських мов, а саме на сильних дієсловах, переважну більшість яких він вважає доіндоєвропейськими за походженням, такими, що не мають споріднених відповідників в інших індоєвропейських мовах [4; 5].

Дж. Хокінс вважає доіндоєвропейською спадщиною германських мов і перший германський пересув приголосних, і близько третини

германської лексики, яка охоплює такі тематичні групи, як мореплавство, землеробство, тварини та рослини, соціальна сфера та ін. [6].

Дослідник вважає субстратними, серед інших, такі лексеми англійської мови, як:

sea, ship, strand, ebb, steer, sail, keel, oar, mast, north, south, east, west (мореплавство);

sword, shield, helmet, bow (зброя);

carp, eel, calf, lamb, bear, stork (тварини);

king, knight, house, wife, bride, groom, earth, thing (соціальна сфера).

Серед інших груп лексики можливого догерманського походження він називає такі одиниці, як *bone* і *hand*, що належать до найменш запозичуваних груп основної лексики (базисного словника) – назв частин тіла.

Субстратне походження таких назв може свідчити про дуже глибоку міжмовну взаємодію доісторичного періоду. А той факт, що серед гіпотетично субстратної лексики переважає належна до сфери мореплавства, закликає до відповідних культурно-історичних висновків. На думку Ю. Л. Мосенкіса (усне повідомлення), згаданий факт є підстави співвіднести з морськими шляхами поширення мегалітів, яких іноді вважають вірогідними носіями догерманських субстратних мов, згадки про яких збереглися в германській міфології в колективному образі *ванів* на противагу *асам*, яких традиційно вважають міфологічною персоніфікацією індоєвропейських племен, що поширювалися на північ, за міфологічними переказами (наприклад, “Молодшої Едди” Сноррі Стурлусона), з півдня. В цілому питання про мовний субстрат або субстрати германських мов якнайтісніше пов’язане з проблемою германської прабатьківщини, яку можна розв’язати лише комплексно з залученням лінгвістичних, археологічних, історичних, фольклорно-етнографічних, генетичних та інших джерел.

Варто зазначити, що частина германських лексем, які Дж. Хокінс (Гокінс) вважає доіндоєвропейськими, мають альтернативні індоєвропейські етимологічні інтерпретації. Класифікацію тематичних груп гіпотетично субстратної лексики германських мов здійснив і Т. Феннеманн [7].

Традиційно вважаються догерманськими також такі лексеми, як англ. *half* “половина”, *soul* “душа”, *silver* “срібло” (цю лексему ще у XVIII ст. Й. Г. Гердер виводив із баскської мови) та ін. Гіпотетично субстратні

англійські слова іноді розглядають як найдавніші лексеми цієї мови, хоча для такої інтерпретації, на наш погляд, немає достатньо вагомих підстав: англійські слова праїндоевропейського походження виявляються значно давнішими.

Сучасний фінноугрознавець К. Вік вважає мови догерманського субстрату фінно-угорськими, базуючись, серед іншого, на порівнянні фонетичних змін у германських мовах із англійською вимовою фінномовних осіб. Таке припущення виступає доповненням до давніших ідей, передусім Д. В. Бубріха, щодо можливого давнього впливу фінно-угорських мов на германські. Однак сучасні генетичні дослідження не підтверджують доісторичних зв'язків германців із фіннами. При дослідженні таких контактів особливу увагу серед мов фінно-угорської родини слід звертати на лапландську як найдавніше поширену. Сучасні погляди на давні германсько-фінноугорські мовні контакти див.: [8]. У сучасному українському мовознавстві проблему давнього поширення фінно-угорських мов, зокрема субстратних, вивчають О. Б. Ткаченко і К. М. Тищенко.

Відроджується в сучасній лінгвістиці і гіпотеза про давній субстратний вплив кавказьких мов на індоевропейські, зокрема на типологічному рівні [9], що продовжує традиції досліджень Й. Карста, М. Я. Марра, В. О. Бріма, а в ширшому загальноіндоевропейському контексті – М. С. Трубецького, К. Уленбека, В. Полака, Б. В. Горнунга та ін. Вірогідному кавказькому впливові на германські мови присвячені публікації О. В. Маловічка і Ю. Л. Мосенкіса [10]. Окремим гіпотетично субстратним лексемам германських мов у ширшому слов'яно-балто-германському контексті приділено увагу у збірнику за ред. А. П. Непокупного [11].

Останнім часом В. В. Напольських зробив спробу пов'язати догерманський, докельтський і дофінноугорський (досліджуваний естонським лінгвістом П. Арісте) субстрати з історичними піктами [12; 13]. Т. Феннеманн припускає, що не тільки на германські, але й на кельтські та італьські мови вплинув субстрат, споріднений із баскською мовою [14]; проте, перший германський пересув приголосних Т. Феннеманн пояснює впливом пунічної (карфагенської) мови [7], для чого немає достатніх підстав: немає свідчень такого помітного контакту прагерманців і карфагенян, який міг би вакликати настільки масштабні фонетичні зміни. Субстратний вплив баскської мови (або споріднених із

баскською мов, нині зниклих) на інші мови Європи досліджує С. В. Борщевський. Баскську мову деякі дослідники (М. Я. Марр, Ю. В. Зицар, Я. Браун та ін.) вважають спорідненою з картвельськими мовами Кавказу.

Проблема зв'язку припущуваних субстратів прагерманської мови з певними археологічними культурами залишається ще більш дискусійною, ніж ідентифікація самого субстрату або субстратів і визначення зв'язків субстратного матеріалу з іншими відомими мовами. Серед інших поширеною є думка про зв'язок із субстратною мовою будівельників германських доісторичних мегалітів.

Питання про наявність у германських мовах доісторичного субстрату пов'язують із ширшою за своєю проблематикою гіпотезою *неолітичної креолізації*, яка гіпотетично описує зміну мов із доіндоєвропейських на індоєвропейські в доісторичній Європі [15], з питанням про субстратні впливи на інші індоєвропейські мови, про *індоєвропеїзацію* Європи за кілька тисячоліть до н. е. (публікації М. Гімбутас та ін.). Як відомо, стародавні субстрати припускають для багатьох мовних груп індоєвропейської родини – грецької, індійських, іранських, кельтських, хетто-лувійських та ін. Особливо важливою для субстратної гіпотези в германістиці є проблема докельтського мовного субстрату (передусім в острівних кельтських мовах), оскільки кельти тривалий час були сусідами германців у Західній Європі, і обидві групи мов могли нашаровуватися на ті самі доіндоєвропейські мови.

Загадкові пікти, під назвою яких об'єднуються численні й, вірогідно, різноманітні докельтські (хоч і в останній період значною мірою кельтизовані) племена, були остаточно асимільовані тільки в IX століття, тоді як на межі ер на Британських островах засвідчено багато племен. Крім того, і кельти, і германці, переселяючись на британські острови, могли принести у своєму складі доволі помітний доіндоєвропейський компонент, що виявлявся в антропологічному, мовному та інших аспектах.

Проблема походження англійської мови досі залишається далекою від свого вирішення. Накопичення різноманітної інформації, дотичної до цього питання (як лінгвістичної, так і екстралінгвістичної), не призвело до побудови вірогідної комплексної моделі, яка б максимальною мірою спиралася на всі наявні нині відомості в цій галузі й дозволяла би несуперечливо пояснити сукупність відомих фактів, яка допускає часом доволі відмінні варіанти інтерпретації. Ідеться передусім про потребу

співвіднесення (палео)лінгвістичної (зокрема, субстратологічної) інформації з археологічною та палеогенетичною. У вужчому розумінні питання, необхідно чітко співвіднести інформацію про зв'язки давнього населення Британії з іншими регіонами за свідченнями мовознавства, археології та генетики з максимальним урахуванням відомостей не тільки відносної, але й абсолютної хронології.

Історико-етнографічні відомості античних (греко-римських) і середньовічних британських авторів підлягають не тільки якнайдетальнішій інтерпретації, але часом і реінтерпретації (проблема германців у Британії до англосаксонського переселення за Тацитом у світлі гіпотези про германське походження піктів).

Серед численних гіпотез про мовну ідентифікацію піктів – найдавнішого, згідно з історичними свідченнями, населення Британії, передусім Шотландії – слід звернути увагу на припущення про їхню спорідненість із сибірськими кетами, чия мова належить до єнісейської родини (близько спорідненої з китайсько-тибетськими мовами).

Посеред великого масиву англійської лексики з невідомою або дискусійною етимологією виділяються назви вікових та гендерних категорій людей, людського тіла та його частин, реалій мореплавства та морського побуту, деяких культових понять (до яких, вірогідно, належить і назва крові, пов'язана з найменуванням освячення – у контексті відзначеної ще Е. Тейлором інформації про те, що пікти освячували свої новозбудовані житла кров'ю). Що стосується лексики мореплавської сфери, то вважається, що й давні індоєвропейські племена в цілому не були тими, хто освоював море, і, наприклад, у давньогрецькій мові частина цієї лексики також являє собою субстратні елементи.

Висновки. Спроби етимологізації неясної за походженням англійської лексики залишаються гіпотезами і включають пояснення на матеріалі 1) кавказьких, 2) фінно-угорських, 3) афразійських і 4) палеосибірських (зокрема, єнісейських) мов. Поряд із тим наявні деякі археологічні та лінгвістичні свідчення на користь “альпійської гіпотези”.

Перспективи дослідження. Перспективним видається такий напрямок досліджень, як співвіднесення неетимологізованої лексики англійської та інших германських мов із непоясненою лексикою кельтських, фінно-угорських та балтійських мов.

Топонімія та етнімія стародавньої Британії в етимологічному плані виявляється не менш загадковою, ніж загальні назви (апелятивна лексика).

Складність дослідження посилюється тим фактом, що у випадку власних назв ми майже завжди маємо справу лише з формою лексеми, не знаючи її семантики (внутрішньої форми), а в багатьох випадках навіть і мови, з якої походить ця назва. Тому ономасти не раз відзначали, що етимологізація власних назв набагато більш важка, неоднозначна та дискусійна (а нерідко й доволі суб'єктивна) порівняно з етимологізацією назв загальних.

Основні давньобританські етноніми та топоніми, які не мають достовірної індоєвропейської етимології, допускають гіпотетичну інтерпретацію на матеріалі тих самих мов, що й неетимологізована апеллятивна лексика, – басксько-кавказьких, афразійських, енісейських.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Мейе А.* Основные особенности германской группы языков / Антуан Мейе ; [пер. с фр.]. – [3-е изд.]. – М. : Едиториал УРСС, 2010. – 168 с. 2. *Feist S.* The Origin of the Germanic Languages and the Europeanization of North Europe / Sigmund Feist // *Language*. – 1932. – Vol. 8. – P. 245–254. 3. *Шаровольський І. В.* Праця С. Фейста з історії німецької мови (рец. на: Feist S. Die deutsche Sprache. – Munchen, 1933. – 376 S.) / Іван Васильович Шаровольський // *Мовознавство*. – 1936. – № 7. – С. 107–113. 4. *Mailhammer R.* Die etymologische Forschung und Lehre zum Germanischen in Deutschland am Beginn des 21. Jahrhunderts [Електронний ресурс] / R. Mailhammer // *Studia Etymologica Cracoviensia* 15. – 2010. – P. 37–65. – Режим доступу : <http://www.lrz.de/~mailhammer/htdocs/pdf/2010%20Mailhammer%20Etymol.%20d.%20Germ.%20in%20Dtland.pdf> 5. *Mailhammer R.* On the Origin of the Germanic Strong Verb System / R. Mailhammer // *Sprachwissenschaft* 31/1. – P. 1–52. 6. *Hawkins J. A.* Germanic Languages / John A. Hawkins // *The Major Languages of Western Europe*. – Routledge 1990. – P. 32–53. 7. *Vennemann T.* Bemerkung zum frühgermanischen Wortschatz [Електронний ресурс / Theo Vennemann]. – Режим доступу : <http://www.lrz.de/~vennemann/#Europa%20Vasconica> 8. *Coivulehto, J.* Contact with non-Germanic languages II: Relations to the East / J. Coivulehto // *The Nordic languages: An international handbook of the history of the North Germanic languages*. – Berlin : W. de Gruyter, 2002. – Vol. 1. – P. 583–593. 9. *Kortlandt F.* The spread of the Indo-Europeans [Електронний ресурс] / Frederik Kortlandt. – 1989. – Режим доступу : <http://www.kortlandt.nl/publications/art111e.pdf> 10. *Маловічко О. В.* Про кавказький субстрат у германських мовах / Олександр Вікторович Маловічко, Юрій Леонідович Мосенкіс // *Мова та історія*. – К., 1998. – Вип. 41. – С. 15–17. 11. *Общая лексика германских и балто-славянских языков* / отв. ред. А. П. Непокупный. – К. : Наукова думка, 1989. – 360 с. 12. *Напольских В. В.* Происхождение субстратных палеоевропейских компонентов в составе западных финно-угров / В. В. Напольских // *Балто-славянские исследования 1988–1996*. – М., 1997. – С. 198–208. 13. *Напольских В. В.* Палеоевропейский субстрат в составе западных финно-угров / В. В. Напольских // *Материалы конф. [“Uralo-Indogermanica. Балто-славянские языки и проблема урало-индоевропейских связей”]*, (Москва, 1990). – М., 1990. – Ч. 2. – С. 128–134. 14. *Vennemann T.* Basken, Semiten, Indogermanen. Urheimatfragen in linguistischer und anthropologischer Sicht / Theo Vennemann // *Sprache und Kultur der Indogermanen. Akten der X. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*. – Innsbruck 1998. – Bd. 93. – P. 119–138. 15. *Zvelebil M.* Indo-European origins and the agricultural transition in Europe / Marek Zvelebil // *Whither Archeology? Papers in Honour of Evžen Neustupny*. Institute of Archeology, Academy of Sciences of the Czech Republik. – Praha, 1995. – P. 172–203.